

TISA-avtalen og Norges handel med tjenester

Føremålet med TISA-forhandlingane er å gjere det til hovudregel å ikkje forskjellsbehandle utanlandske tenester innanfor eigne grenser. Kritikarar fryktar avtalen skal ta frå politikarar høve til å gå tilbake på konkurranseutsetjing av tenester.

- Eva Aalberg Undheim i Nationen 20. januar 2016.

Av Jan Erik Grindheim¹

Tjenestehandelens store betydning for norsk økonomi og norske arbeidsplasser, er grunnen til at Norge siden 2013 har deltatt i forhandlingene mellom EUs 28 medlemsstater og 22 andre land i Verdens handelsorganisasjon (WTO) om The Trade in Services Agreement (TISA).

I Norge har nesten all vekst i sysselsettingen siden 1970 skjedd i privat og offentlig tjenesteyting. Åtte av 10 arbeider i dag i tjenesteytende sektor. I 2015 utgjorde den totale eksporten av varer og tjenester 43 prosent av bruttonasjonalproduktet (BNP) fra fastlands-Norge, hvorav 28 prosent var eksport av tjenester. Dette tilsvarte 332 milliarder kroner i 2015.

Målet med TISA er å avtalefeste ikke-diskriminerende markedsadgang på et langt høyrere nivå enn det den eksisterende GATS-avtalen for handel med tjenester innen WTO gjør.

Verdens produksjon av tjenester er nå større enn produksjonen av varer. De 50 landene som deltar i TISA-forhandlingene står for om lag 70 prosent av verdensmarkedet for tjenestehandel. Blant disse landene finner vi også hovedmarkedene for norsk tjenesteeksport. En vellykket TISA-avtale vil derfor kunne gi norske eksportbedrifter økt forutsigbarhet og likeverdige konkurransevilkår med konkurrenter i andre land.

TISA-avtalen er omdiskutert, ikke minst fordi den blir forhandlet utenfor WTO-systemet. Den

nettbaserte «Folkeaksjonen mot TISA»² mener for eksempel at TISA-avtalen vil «innskrenke det demokratiske handlingsrommet ytterligere og omdanne politikk til handelsjuss». TISA-avtalen legger etter deres mening makten i hendene på handelsbyråkrater og storselskapenes lobbyister, mens vanlige mennesker mister makt og innflytelse over beslutninger som påvirker deres liv, lokalsamfunn og de unges fremtid.³

I dette notatet skal jeg gi en introduksjon til TISA-avtalen, se nærmere på dens demokratiske grunnlag og diskutere hvilke muligheter og utfordringer den skaper for norske bedrifter og arbeidsplasser.

Hvorfor TISA?

Bakgrunnen for at forhandlingene om en internasjonal handelsavtale for tjenester ble satt i gang i mars 2013, var at den eksisterende WTO-avtalen General Agreement on Trade in Services (GATS) ikke var omfattende nok og trådte med kravene til dagens og fremtidens globale handelsrelasjoner. GATS-avtalen ble satt i verk i januar 1995, men kastet lite av seg. Derfor ble det i 2001 satt i gang en lang runde med forhandlinger for å reformere avtalen. Men selv etter 10 år med den såkalte Doha-runden – eller Doha Development Agenda (DDA), som forhandlingene om en ny GATS-avtale formelt heter, har det ikke lyktes WTO å få til en liberalisering av handelen med tjenester.

På WTOs 8. ministerkonferanse i desember 2011 erkjente medlemsstatene i fellesskap at situasjonen var fastlåst. Ministerkonferansen mente likevel at målsetningen i mandatet for Doha-runden burde ligge fast, samtidig som det ble åpnet for alternative tilnæringsmåter for å få til en liberalisering og større grad av ikke-diskriminerende eksport av tjenester over landegrensene.⁴

Det er i denne konteksten vi må se TISA-forhandlingene. De foregår mellom 50 land som allerede handler mye med hverandre. Derfor har også kritikerne av TISA-avtalen sarkastisk kalt de 50 landene for «The Really Good Friends», som er karakteristikk av en gruppe økonomisk velutviklede land i WTO som primært tenker på sitt eget beste. Men «Really Good Friends» er egentlig en betegnelse disse landene har satt på seg selv fordi de er grunnleggende enig om behovet for å etablere et ikke-diskriminerende handelsregime for tjenester seg i mellom.

TISA er ikke en eksklusiv klubb eller stabil gruppe av WTO-medlemmer. Det er en ad-hoc koalisjon av de medlemsstatene som viste villighet til å videreføre prinsippene i GATS-avtalen gjennom Doha-runden fra 2001 til 2011. I et notat som ble utgitt av Europakommisjonen i forkant av at forhandlingene startet i mars 2013, heter det at «The EU will welcome any WTO members which shares the objectives of the agreement to join the negotiations at any time».⁵ Det langsiktige målet er at TISA-avtalen blir en integrert del av WTO-systemet og at den kommer til å styrke heller enn svekke WTO.

I debatten rundt sektorvise og territorielt definerte regionale og mega-regionale handels- og investeringsavtaler som TISA, The Trans-Pacific Partnership (TPP) og The Trade and Investment Partnership (TTIP), har det vært argumentert for at slike avtaler ødelegger WTO-systemet.⁶ Men, som Organisasjonen for økonomisk samarbeid og utvikling (OECD) peker på, virker det fullt ut mulig

å utvikle et system for internasjonale handels- og investeringsavtaler hvor WTO kan fungere som en paraplyorganisasjon for regionale og sektorvise samarbeidsavtaler som TPP, TTIP og TISA.⁷

På fagspråket kalles dette for *multilateralisert regionalisme*, og faktisk er det de som mener at det er mer sannsynlig at WTOs målsetning om å etablere globale multilaterale handels- og investeringsavtaler vil skje nedenfra og opp gjennom en samling av regionale og sektorvise samarbeidsrelasjoner som TPP, TTIP og TISA, enn ovenfra og ned ut fra et enhetlig mandat fra WTOs side.⁸ Men hvis en slik integrasjon i flere hastigheter skal lykkes, må det antagelig gjennom WTO på en eller annen måte bygges bro over de store forskjellene som allerede eksisterer mellom medlemsstatene som følge av variasjoner i økonomisk utviklingsnivå, og politisk og administrativ effektivitet.⁹

Hva er TISA?

TISA-forhandlingene omhandler i utgangspunktet alle tjenestesektorer, og er egentlig en videreføring av GATS-avtalen og Doha-runden. Men den inkluderer, som vi har sett, bare de landene som ønsket å videreføre disse forhandlingene. Med en åpen økonomi og et åpent tjenestemarked, som tradisjonelt har hatt liten grad av forskjellsbehandling, sluttet Norge seg til de grunnleggende prinsippene i TISA-avtalen allerede da GATS trådte i kraft for over 20 år siden. Siden norsk tjenesteeksport har økt kraftig de siste 10 årene, må Norge knytte seg til nye avtaler som TISA.

Siden diskusjonene om en mulig avtale startet i 2012, har antall land som deltar i forhandlingene økt fra 16 til 23: Australia, Canada, Chile, Colombia, Costa Rica, EU (som representerer sine 28 medlemsstater), Hongkong SAR, Island, Israel, Japan, Liechtenstein, Mauritius, Mexico, New Zealand, Norge, Pakistan, Panama, Peru, Sveits, Sør-Korea, Taiwan, Tyrkia, og USA (Paraguay og Uruguay trakk seg høsten 2015 fra forhandlingene). Kartet nedenfor viser hvilke land som deltar i TISA-forhandlingene.

TISA-FORHANDLINGENE INKLUDERER 50 LAND

Kilde: Torbjørn Vagstein, Utenriksdepartementet.¹⁰

Etter at GATS-avtalen trådte i kraft, har det skjedd betydelig markedsåpning for norske eksportbedrifter i andre land. Med TISA-avtalen kan denne utviklingen fortsette: «Vi vet at markedsadgang er en viktig faktor i bedrifters vurdering av eksportmuligheter og TISA vil innebære at flere land har bundet sine internasjonale forpliktelser nærmere det norske nivået», sier statssekretær Tone Skogen i Utenriksdepartementet.¹¹ Blant de 50 WTO-medlemmene som er med på TISA-forhandlingene, finner vi alle hovedmarkedene for norsk tjenesteeksport og markeder som Utenriksdepartementet og Erna Solbergs regjering av Høyre og Fremskrittspartiet mener har spesielt potensiale.

Norsk tjenesteeksport vokser

I 2015 var inntektene fra norske bedrifters tjenesteeksport på 332 milliarder kroner. Dette utgjorde 28 prosent av eksporten, mens det ble solgt varer for 380 milliarder kroner og olje og gass for 449 milliarder kroner. Dette utgjorde henholdsvis 33 og 39 prosent av den totale eksporten, viser tall fra Statistisk sentralbyrå. I realiteten kan tallene være enda høyere, siden dataene fra Statistisk sentralbyrå ikke fanger opp handel med tjenester gjennom etableringer i utlandet, for eksempel når det gjelder mobiltelefonitjenester. Dessuten knytter det seg en viss usikkerhet til eksporttallene fordi det også leveres tjenester gjennom midlertidig opphold av norske tjenesteytere i utlandet.

Dersom vi ser bort fra utenriks sjøfart, har den resterende tjenesteeksporten fra Norge vokst med 60 prosent siden 2005. Dette gir en årlig vekst på nesten fem prosent, som er langt høyere enn veksten i norsk BNP i samme periode. Ifølge en rapport fra analysefirmaet Menon Economics, som er basert på deres egen eksportdatabase, og en spørreundersøkelse blant medlemsbedrifter i Næringslivets Hovedorganisasjon (NHO), kommer det frem at:

- Det er ventet at tjenester vil få større betydning for norsk næringsliv framover: Fem av 10 eksportbedrifter forventer økt handel med tjenester.
- To av tre eksportbedrifter eksporterer tjenester.
- Mange norske vareeksportører selger varer med tilhørende tjenestekomponent: seks av 10 tjenesteeksportører er vareeksportører.
- Norsk tjenesteeksport er i hovedsak havbasert, det vil si skipsfartstjenester, deepsea og offshorevirksomhet.
- 70 prosent av tjenestene eksporteres til EØS-området.
- Bedriftene forventer størst vekst utenfor Europa og da i første rekke i Asia.¹²

I Menons rapport argumenteres det for at TISA-avtalen vil ha en begrenset, men positiv, effekt for norsk tjenesteeksport på kort sikt. Grunnen til at effekten er begrenset, er at 70 prosent av norsk tjenesteeksport i dag skjer via EØS-avtalen, som i prinsippet sikrer fri handel med tjenester og fri rett til etablering av virksomhet i alle de 31 landene avtalen omfatter.

Av de nordiske landene, er Norge det mest EU-avhengige når det gjelder eksport av tjenester. I 2014 gikk 66 prosent av norsk tjenesteeksport til EU, etterfulgt av Finland og Sverige med 52 prosent, Danmark 44 prosent og Island 43,9 prosent.¹³

Europa forblir det viktigste eksportmarkedet også fremover, men spørreundersøkelsen blant NHOs medlemsbedrifter viser at flesteparten av de som tror på fremtidig vekst tror denne vil komme i fremvoksende økonomier i Asia. Det betyr at en eventuell TISA-avtale kan få større betydning for norske bedrifter og arbeidsplasser på lengre sikt dersom avtalen evner å gi norske aktører økt markedstilgang i Asia.

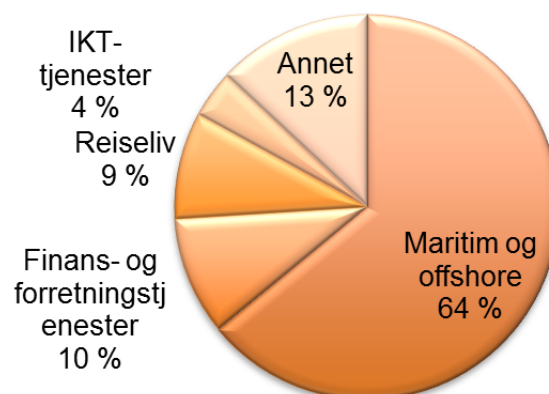
Hvorfor er TISA viktig for Norge?

I TISA forhandles det blant annet om finansielle tjenester, personbevegelser, forretningstjenester, skipsfart, energirelaterte tjenester, telekommunikasjonstjenester, lokaliseringskrav og e-handel. Fra norsk side har regjeringen Solberg fremmet Norges interesser på alle disse områdene, men særlig innen telekommunikasjon, finansielle tjenester, energirelaterte tjenester og skipsfart, fordi det er her Norge har de viktigste eksportinteressene.

To tredjedeler av den norske tjenesteeksporten kan knyttes til maritim virksomhet og offshore-aktivitet, det vil si offshore leverandørindustri til petroleumssektoren. Dette tilsvarer rundt 200 milliarder kroner. Omkring 75 prosent av de 200 milliardene er rederitjenester, som enten er rettet mot tradisjonelle skipsfartstjenester som frakt av gods og passasjerer, eller mot olje- og gassnæringen i form av offshorerederier.

De resterende 25 prosentene av den havbaserte tjenesteeksporten kan igjen deles i maritime tjenestetilbydere eller tjenesteeksport. Blant maritime tjenestetilbydere inngår for eksempel klassifiserings- og konsultantselskaper som DNVGL, mens et eksempel på en tjenesteeksportør kan være engineering-selskapet Aker Solutions. I figur 1 ser vi den prosentvise fordelingen av norsk tjenesteeksport fordelt på næring i 2014.

FIGUR 1 NORSK TJENESTEKSSPORT FORDELT PÅ NÆRINGER I 2014

Kilde: Menon Economics (2016).¹⁴

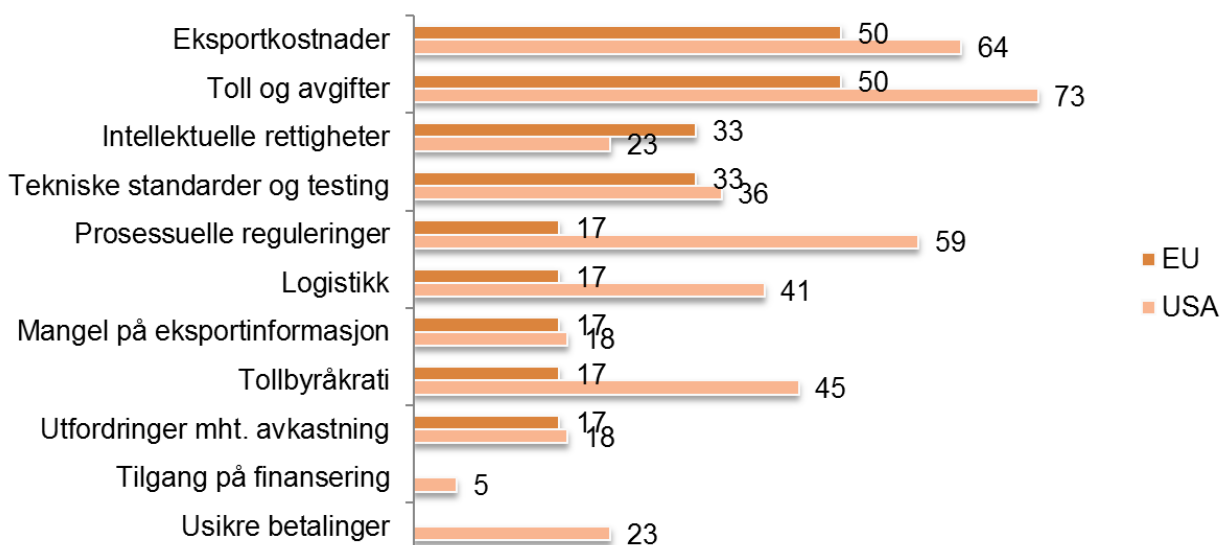
Etter de havbaserte næringene finner vi finans- og forretningstjenester, reiseliv og IKT-tjenester som de tre største eksportnæringene for tjenester i Norge. Disse er likevel små sammenlignet med maritime tjenester og offshoretjenester, men til gjengjeld sterkt preget av noen få store bedrifter som gjerne opererer innenfor markeder i flere land. Disse markedene er ofte sterkt regulert, og dette skaper ekstra utfordringer for disse bedriftene.

Formålet med TISA-avtalen passer derfor store norske aktører som opptre i andre land godt, siden den skal sikre utenlandske tjenester ikke-diskriminerende adgang på markeder som er kommersialisert, basert på felles spilleregler. Men dette er også helt sentralt for små og mellomstore bedrifter, som ikke har de ressursene store flernasjonale selskaper ofte har til å takle de utfordringene som følger med handel over landegrensene, men som ved hjelp av nye elektroniske plattformer kan være like flernasjonale som de tradisjonelle multinasjonale storselskapene.

I stortingsmeldingen *Globalisering og handel – Muligheter og utfordringer for Norge i handelspolitikken* fra 2014, understrekes det at forhandlinger om en liberalisering av tjenestemarkedene er av spesiell interesse for Norge, siden tjenesteyting er blitt så viktig for norsk økonomi, og fordi det er flere handelshindringer å ta tak i innen tjenestehandel enn tradisjonell varehandel.¹⁵

Dette kommer også frem i en undersøkelse blant små og mellomstore bedrifter i EU og USA, gjennomført av den internasjonale tenketanken The Atlantic Council i 2014. Her spurte de hvilke utfordringer bedriftene hadde møtt ved eksport mellom de to handelspartnerne. Som vi ser av figur 2 opplever de amerikanske bedriftene flere utfordringer i EU enn europeiske bedrifter i USA, mens dette ikke nødvendigvis er tilfellet for små og mellomstore bedrifter i Norge siden EØS-avtalen har fjernet de hindrene for fri handel med tjenester som ikke er knyttet til toll. Her gjenstår det imidlertid mange utfordringer for norske bedrifter i EU, siden EØS-avtalen ikke inkluderer en tollunion mellom Norge og EU.

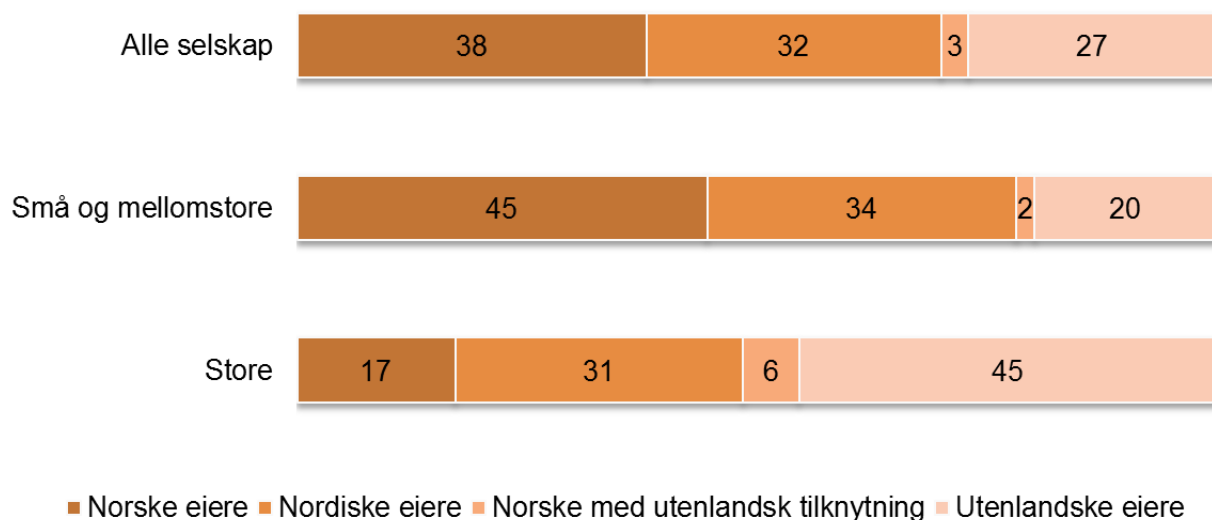
FIGUR 2 UTFORDRINGER SMB-ER I EU OG USA HAR MØTT VED EKSPORT (PROSENT)

Kilde: Workman (2014:8).¹⁶

Sammenlignet med de andre nordiske landene, er norsk tjenesteeksport i større grad kontrollert av små og mellomstore bedrifter, som i tillegg eksporterer mer til verden utenfor EU enn det små og mellomstore bedrifter i de andre nordiske landene gjør. Dette henger også sammen med at det meste av tjenesteeksporten fra Norge er styrt av nasjonalt eide selskaper, som heller ikke er tilknyttet internasjonale selskaper. Som vi ser av figur 3 foregikk hele 45 prosent av den norske tjenesteeksporten i 2014 fra små og mellomstore norske bedrifter uten formell tilknytning til utenlandske selskaper.

FIGUR 3 NORSK EKSPORT AV TJENESTER I FORHOLD TIL EIERSKAP OG STØRRELSE I 2014 (PROSENT)

Kilde: Nordisk Ministerråd (2016).¹⁷

Det makroøkonomiske bildet for norsk tjenesteeksport har endret seg de siste årene, og ført til at en potensiell TISA-avtale er blitt viktigere for norske bedrifter og arbeidsplasser. Norges samlede overskudd på driftsbalansen overfor utlandet var i 2015 på 270 milliarder kroner, hvorav 255 milliarder – eller nesten 95 prosent – ble tjent opp overfor landene i EU. Mesteparten av overskuddet kom fra varehandelen med EU, mens tjenestebalansen (differansen mellom eksport og import av tjenester) med EU var negativ med 53 milliarder kroner. Den største andelen av overskuddet på driftsbalansen med utlandet ble opptjent mot Storbritannia, Tyskland, Nederland og Frankrike, siden disse landene mottar en stor del av Norges eksport av olje og gass. Når det gjelder tjenestehandelen med utlandet, utgjør fraktinntekter i utenriks sjøfart den største inntektsposten.

Det er de store havnene i Nord-Europa som har flest anløp av norske skip, særlig havner i Nederland, Storbritannia og Tyskland. Men norske rederier leverer også store deler av sine frakt-tjenester til land utenfor Europa, blant annet i Asia. I tabell 1 ser vi fordelingen av det norske utenriksregnskapet på varer og tjenester i forhold til de største handels- og investeringsregionene i verden.

TABELL 1 LANDFORDELT UTENRIKSREGNSKAP 2014-2015. LØPENDE PRISER (MILLIONER KRONER)

	Varebalansen		Tjenestebalansen		Driftsbalansen	
	2014	2015	2014	2015	2014	2015
Verden	330 584	224 303	- 50 993	- 55 166	346 014	269 999
EU	387 007	292 850	- 58 079	- 53 200	325 411	254 517
Andre europeiske land	- 2 131	- 11 193	- 3 584	- 5 078	- 2 412	- 13 477
Afrika	2 888	4 152	4 125	2 582	16 940	759
Nord-Amerika	- 12 980	- 10 609	- 3 937	- 8 838	34 771	47 678
Sentral- og Sør-Amerika	- 2 482	- 4 026	4 102	3 683	7 076	4 397
Asia, Oceania og Polare regioner	- 32 663	- 34 975	8 948	7 746	30 300	31 507

Kilde: Statistisk sentralbyrå (2016).¹⁸

Hva er med og hva er ikke med i TISA?

I forhandlingene diskuterer TISA-landene under hvilke vilkår tjenestetilbydere fra andre land skal kunne levere ulike tjenester i nettopp deres marked. Forhandlingene omfatter de samme områdene som er omfattet av GATS. Dette inkluderer alle sektorer med unntak av:

- Luftfartsrettigheter – regler for hvor og hvordan flyselskap kan frakte passasjerer og gods mellom land.
- Tjenester som tilbys av offentlige myndigheter på ikke-kommersiell basis eller som ikke skjer

i konkurranse med andre tjenesteleverandører. Dette gjelder f.eks. rettsvesen, forsvar eller trygdetjenester.

TISA vil inneholde bestemmelser som skal redusere diskriminering som hindrer tjenestetilbydere fra ett land å levere tjenester i et annet land. TISA omfatter handelshindringer som:

- Forskjellsbehandler utenlandske og lokale tjenestetilbydere – såkalte begrensninger på nasjonal behandling. Et eksempel kan være et land som kun tillater arkitekter fra sitt eget land å tilby arkitekttjenester.
- Begrenser i hvilken grad utenlandske tjenestetilbydere får tilgang til markedet, såkalte begrensninger på markedsadgang. Et eksempel kan være at et land kun tillater opp til 49 prosent utenlandsk eierskap av et telekomselskap.¹⁹

Et potensielt eksempel på en mulig forskjellsbehandling av utenlandske og lokale tjenestetilbydere, som kan illustrere noe av utfordringene og kompleksiteten i TISA-avtalen, finner vi i forbindelse med tegningen av det nye Regjeringskvartalet. I juni 2016 utlyste Statsbygg en «begrenset, tverrfaglig plan- og designkonkurranse» for den videre utviklingen av Regjeringskvartalet.»

Et av kravene fra Statsbygg var at det av sikkerhetsmessige grunner «i all hovedsak vil være norske statsborgere som vil kunne få klarering og arbeide med prosjektet». Ikke bare er dette diskriminerende mot utenlandske arkitektkontorer, men det gjør også at utenlandske arkitekter ansatt ved norske kontorer ikke kan være med på prosjektene på grunn av manglende sikkerhetsklarering.

Dette skaper store utfordringer når «inntil 40 prosent av de ansatte på arkitektkontorene i Oslo-området, er utenlandske». Det sier administrerende direktør i Arkitektbedriftene i Norge, Egil Skavang, til Klassekampen, men får til svar fra Knut Jørgensen, prosjektdirektør i Statsbygg, at «om kontoret har mange utenlandske ansatte, kan det være vanskelig for dem, ja. Men jeg tenker det finnes mer enn nok norske arkitekter som kan ivareta denne oppgaven på en særdeles bra måte».²⁰

Problemet med denne saken er ikke bare at den slik den refereres til her ville bryte med grunnprinsippet om ikke-diskriminering i TISA-avtalen, men siden offentlige anskaffelser i utgangspunktet ikke er en del av avtalen vil et oppdrag som dette kunne unntas TISA-reglementet. Det samme gjelder klausulen i TISA-avtalen om at det er mulig å unnta slike oppdrag fra reglene for de enkelte avtalepartnerne av sikkerhetsmessige grunner. Dette gjelder i dag allerede i WTO/GATS.

Som vi har sett tidligere, er det et viktig prinsipp i TISA-avtalen at selv om forhandlingene i prinsippet omfatter alle tjenestesektorer, vil hvert land selv kunne velge hvilke tjenestesektorer og typer tjenester det ønsker å gi utenlandske tjenestetilbydere markedsadgang til. Det samme gjelder hvilke vilkår, krav og eventuelle begrensninger som skal gjelde generelt eller i den enkelte sektor. Dette gjøres gjennom forpliktelser i såkalte bindingslister.

TISA-avtalens demokratiske forankring

Interesseorganisasjoner som Attac, Folkeaksjonen mot TISA og tankesmien Manifest har blant mange andre kritisert TISA-forhandlingene for at de er hemmelige og mangler demokratisk forankring. Det er ingen hemmelighet at disse forhandlingene finner sted, men internasjonale forhandlinger som dette er alltid hemmelige, av åpenbare grunner. Det ville de også ha vært dersom de hadde foregått i WTO-systemet, slik mange av kritikerne – deriblant Senterpartiet og Sosialistisk Venstreparti – mener de burde gjøre.

I de demokratiske statene som er med på TISA-forhandlingene, er disse fullt ut forankret i de enkelte landenes regjeringer, som igjen neppe vil inngå i slike forhandlinger uten å ha støtte i sine folkevalgte lovgivende forsamlinger. Det er tross alt disse som til slutt eventuelt skal akseptere en ferdigforhandlet avtale. Slik er det også i Norge, men likevel mener motstanderne at dette ikke er nok for å kalle TISA-forhandlingene demokratisk forankret:

Norge har i over tre år forhandla om TISA-avtalen, ein udemokratisk og arbeiderfiendtleg avtale for alle slags tenester, utan at verken Storting eller den offentlege opinionen har fått skikkeleg informasjon om konsekvensane av ein slik avtale. Den informasjonen som har kome frå regjeringshald, har vore bagatelliserande, ubalansert, og grensande til rein feilinformasjon.²¹

TISA-forhandlingene foregår med utgangspunkt i forslag utarbeidet og fremmet av de enkelte landenes regjeringer, og for EU-landenes vedkommende også EUs politiske og administrative institusjoner (Europaparlamentet, Rådet for Den europeiske union og Europakommisjonen). Norge deltar aktivt i dette arbeidet, på lik linje med alle de andre landene med spesiell interesse for visse prioriterte sektorer. Derfor leder også Norge, sammen med EU og Australia, arbeidet med et felles forslag til vedlegg om energirelaterte tjenester. Dessuten er Norge og EU medforlagsstillere til et forslag med bestemmelser om likebehandling av etablerte selskaper i offentlige anskaffelser. Regjeringens begrunnelse for å delta i TISA-forhandlingene er egentlig veldig enkel:

Vi ønsker at norsk næringsliv skal ha tilsvarende adgang til andre lands markeder som det vi gir utenlandske tjenesteytere på vårt tjenestemarked. Bindende forpliktelser gir større åpenhet om hvilke regler som gjelder og skaper større forutsigbarhet for økonomisk virksomhet. Dette reduserer muligheten for forskjellsbehandling, vilkårlighet og korrupsjon.²²

Tilbudene som ble lagt frem da TISA-forhandlingene formelt ble lansert 28. juni 2013, skulle være basert på partenes beste handelsavtale (*Free Trade Agreement* – FTA). Det norske tilbudet ble utformet med basis i Norges grunnleggende interesser i hver sektor, i samarbeid med alle berørte fagdepartementer, ut fra hvilke forpliktelser Norge allerede hadde påtatt seg gjennom frihandelsavtalene knyttet til Norges medlemskap i European Free Trade Association (EFTA).

Dette er også i samsvar med hva Norge tidligere har fremmet i Doha-forhandlingene, som ble utviklet før regjeringsskiftet i 2005. Det vil si av Kjell Magne Bondeviks andre regjering utgått fra KrF, Høyre og Venstre, og videreført av Jens Stoltenbergs andre regjering bestående av Ap, Sp og SV. Det har altså vært politisk enighet på tvers av regjeringenes politiske farge for at Norge trenger forpliktende internasjonale handels- og investeringsavtaler som TISA.

Norges tilslutning til TISA-forhandlingene har også bred støtte på Stortinget, men Arbeiderpartiet, Kristelig folkeparti, Venstre og Sosialistisk Venstreparti har lagt til grunn at en eventuell avtale ikke må svekke det politiske handlingsrommet nasjonale og lokale styresmakter i dag har til å kontrollere og styre offentlige tjenester og velferdstilbud. SVs stortingsrepresentant Bård Vegar Solhjell mener i den sammenheng at TISA ligner på EØS, og sa til avisen Nationen i januar 2016 at det derfor er avgjørende at Norge ikke går inn i prosesser som begrenser muligheten til å ha en sterk offentlig sektor, eller til å ha styring over sentrale samfunnsområder i Norge.²³

I en innstilling fra Stortingets utenriks- og forsvarskomiteé fra desember 2015, kommer det klart frem at Sp og SV er de to partiene som er mest skeptiske til TISA-avtalen. Hovedbegrunnelsen er at forhandlingene skjer utenfor WTO-systemet, noe som for øvrig blir kritisert fra flere hold «for å vere øydeleggande for WTO som forum for eit internasjonalt handelsregime».²⁴

Senterpartiet er likevel det partiet som har gått sterkest ut mot TISA-avtalen, og har valgt ikke å være med på merknaden de fire partiene nevnt ovenfor har kommet med i Stortinget. Stortingsrepresentant Liv Signe Navarsete begrunner dette med at det er lite trolig at Sp i det hele tatt vil stemme for en eventuell avtale: «TISA, så langt vi kjenner til avtalen i dag, strir mot alt Sp står for. At vi skal seie ja til ein slik avtale, ser eg som ganske uaktuelt».²⁵

Argumentene som er blitt brukt fra motstanderne av TISA i Norge gjenspeiler i stor grad den internasjonale debatten for og imot TISA-avtalen. De går i hovedsak på at det gjennom økt liberalisering av handelen med tjenester på tvers av landegrensene vil bli vanskeligere å opprettholde nasjonale velferdstjenester og –standarder, og at forhandlinger på utsiden av WTO-systemet truer det internasjonale handelsregimet WTO er ment å utgjøre for alle organisasjonens 164 medlemsstater.²⁶

Her er det imidlertid viktig å understreke at selv om TISA er tenkt å være en omfattende avtale, som potensielt sett skal dekke alle tjenestesektorer, vil det fremdeles være opp til hvert enkelt land selv å bestemme for hvilke sektorer og i hvilket omfang avtalen skal gjelde.²⁷ Dette blir ofte underkommunisert eller bevisst holdt borte fra den offentlige debatten av de som er motstandere av TISA-avtalen.

Regjeringen imøtegår kritikk

«The Really Good Friends» ble i desember 2012 enige om en ramme for en ny tilnærming til den overordnede målsetningen som hadde vært forsøkt forhandlet frem i Doha-runden. Denne ivaretar i følge regjeringen Solberg godt norske interesser, som at TISA-avtalen skal:

- være i samsvar med GATS
- kunne tiltrekke seg bred deltagelse
- være ambisiøs ved at forpliktelsene skal ligge så nært som mulig til eksisterende markedsadgang
- gi mulighet for forbedret markedsadgang

- åpen for nye medlemmer
- vurderes i forhold til hvordan hensynet til de rundt 50 minst utviklede landene i verden best kan ivaretas²⁸

Ifølge den sittende regjeringen, var det norske åpningstilbudet vurdert til å være blant de mest ambisiøse i TISA-gruppen, slik Norges tilbud i Doha-forhandlingene i sin tid var. Grunnen er at Norge allerede i stor grad har et liberalisert tjenestemarked, ikke minst som følge av EØS-avtalen. Som regjeringen påpeker, henger Norges velferd uløselig sammen med en åpen handel med omverden, «og handel med tjenester er av stor og økende betydning for verdiskapning og sysselsetting».²⁹ Med en svært åpen økonomi har Norge åpenbare og klare interesser av mest mulig forutsigbare rammebetingelser og åpne markeder for tjenestehandel.

I et svar til Petter Titland fra Attac, Shoaib Sultan fra Nei til EU og Aksel Nærstad fra Handelskampanjen – tre organisasjoner som er sterkt kritiske til TISA-avtalen, og som gir uttrykk for dette i en artikkel i Klassekampen 16. mars i år -, skriver statssekretær Skogen at internasjonal handel er avgjørende for den velferden norske borgere i dag nyter godt av, og at norske bedrifter trenger gode vilkår for å eksportere. Derfor har skiftende norske regjeringer inngått en rekke handelsavtaler: *General Agreement on Tariffs and Trade* (GATT) i 1947, EFTA i 1960, og EØS, WTO og GATS på 1990-tallet.

Alle disse avtalene gir norske bedrifter tilgang til utenlandske markeder. Til gjengjeld forplikter Norge seg til å opprettholde allerede åpne norske markeder, begrense diskrimineringen av utenlandske aktører og i noen tilfeller åpne norske markeder ytterligere. Men i TISA-forhandlingene er det på enkelte sensitive sektorer lagt inn et politisk handlingsrom, som ikke finnes i EØS-avtalen.

Det er for eksempel tatt unntak for forpliktelser innen helse, utdanning og kultur, og på enkelte områder av miljøforvaltningen. Målet med Norges deltagelse i TISA-forhandlingene er å beskytte norske interesser og ivareta behovet for politisk handlingsrom. Derfor presiserer Skogen i sitt svar til Titland, Sultan og Nærstad at regjeringen har en klar forståelse av hvilke utfordringer enkelte sider av TISA-avtalen utgjør for Norge, men at de likevel vil arbeide for full tilknytning til avtalen på disse områdene:

- For det første de universelle tjenestene: Norge ønsker fortsatt å ha ordninger som sikrer tilbud av grunnleggende tjenester til alle innbyggere i de enkelte Tisa-land, for eksempel Telenors plikt til å levere fasttelefon, Postens plikt til å levere post til hele landet. Vi går inn for at dette sikres på samme måte som i våre Gats-forpliktelser.
- Dernest regulering av finanssektoren: Det er feil når det hevdes at «Tisa-landene skal etterstrebe å fjerne reguleringer som i det hele tatt påvirker finanssektorens frie spill.» Det inngår allerede i våre internasjonale forpliktelser fra Gats i 1995 at vi har handlingsrom til å treffe regulatoriske tiltak. Norge har flere ganger endret reguleringene av finansmarkedet etter at vi i 1995 påtok oss Gats-forpliktelsene. Dette forholdet endres ikke med Tisa. Vi kan innføre strengere reguleringer dersom vi vurderer at det er nødvendig, men vi kan ikke øke forskjellsbehandlingen mellom norske og utenlandske aktører.

- Og så til sykepleiertjenester, jordmortjenester og ambulansetjenester: Sykepleier- og jordmortjenester har vært åpne for utenlandske tjenesteytere og åpenheten har vært bundet siden vi ble medlem av GATS i 1995. Det vil dermed ikke ha noen praktisk betydning at disse tjenestene er inkludert i det norske åpningstilbudet i Tisa. Forutsetningen er at de utenlandske aktørene oppfyller norske krav på lik linje med norske konkurrenter. Vi har imidlertid ikke bundet ambulansetjenester.³⁰

Blant de landene som deltar i TISA-forhandlingene, peker USA og Japan seg ut som særlig interessante og viktige markeder Norge i dag ikke har bilaterale avtaler med. Australia er også et voksende marked i samme kategori, mens Canada og Mexico er land Norge har handelsavtaler med. Disse inkluderer imidlertid ikke substansielle forpliktelser i forhold til tjenester.

Frys og skralle

Ifølge Folkeaksjonen mot TISA bygger denne avtalen ned nasjonale reguleringer og åpner for store private selskaper: «TISA omfatter alt av tjenester, som utgjør 70 % av verdensøkonomien. Dette dreier seg om den delen av vårt samfunn som vi kaller velferdsstaten. Om skole, sykehus, vann, energi – alle tjenester som gjør at samfunnet tar ansvar for fellesskapet».³¹ Dette er feil.

Ingen av Norges handelsavtaler tvinger norske myndigheter på nasjonalt og lokalt nivå til å privatisere eller reregulere offentlige tjenester. Det vil heller ikke TISA gjøre, dersom ikke norske politikere går inn for dette nasjonalt og lokalt. Norge har ikke gått inn på forpliktelser i sine handelsavtaler på for eksempel sykehustjenester og andre offentlig finansierte helse- og sosialtjenester. Det er heller ikke tatt forpliktelser på grunnutdanning opp til og med videregående skole, som det offentlige forplikter seg å tilby og som leder opp til en offentlig godkjent eksamen.

Dette gjelder også i det norske åpningstilbudet i TISA-forhandlingene. Derved opprettholder Norge retten til å hindre selskaper fra andre land i å tilby disse tjenestene i Norge, og adgangen til å sette vilkår for eventuell markedsadgang svekkes ikke, selv om ikke-diskriminering er noe av hovedpoenget med hele TISA-avtalen. Hvis politikere på nasjonalt og lokalt plan i Norge ønsker å åpne opp for at selskaper fra andre land skal kunne produsere offentlige tjenester i Norge, vil det i så fall være noe de selv bestemmer gjennom demokratiske politiske prosesser og ikke noe Norge påtvinges gjennom TISA-avtalen.

TISA-avtalen skal bare sikre at dersom en utenlandsk tjenesteprodusent først har fått en kontrakt i Norge, skal de betingelsene kontrakten er inngått på være sikret mot diskriminerende lover og regler, eller andre former for hindringer som kan være til ulempe for den utenlandske produsenten av tjenesten og til fordel for norske tilbydere. I denne sammenheng trekkes begrepene «frys» og «skralle» ofte frem.

«Frys» og «skralle» er oversatt fra det engelske «standstill» og «ratchet», og betyr at land som skriver under TISA-avtalen ikke kan innføre betydelige unntak fra likebehandlingsprinsippet enn det som følger av:

- regelverket som gjaldt ved inngåelsen av avtalen = frys
- regelverk vedtatt senere, som reduserer forskjellsbehandlingen i forhold til det regelverket som gjaldt ved inngåelsen av avtalen = skralle

Det vil si at det ikke kan gjeninnføres en bestemt ordning som har virket diskriminerende gjennom forskjellsbehandling, og som tidligere er fjernet på et område hvor et land har tatt forpliktelser ifølge TISA-avtalen. Et eksempel som brukes fra regjeringens side er at Norge har krav om fast bosted for daglig leder i en bedrift etablert i Norge. Dette har Norge gjort gjenstand for «skralle» i åpnings-tilbudet for TISA-forhandlingene. Dersom dette kravet fjernes fra norsk regelverk, som det kan være gode grunner til, vil «skrallen» fange dette opp, og kravet kan ikke gjeninnføres.

Dersom et land bestemmer seg for ikke å ta forpliktelser på markedsadgang i en sektor gjennom TISA-forhandlingene, vil dette landet alltid ha muligheten til å lukke sektoren fra konkurranse, for eksempel ved å innføre monopol. Det betyr ikke at det ikke også har muligheten til å gjøre det motsatte, men det er en garanti for at ordninger ikke kan påføres land utenfra gjennom TISA-avtalen.

Det er også anledning til å unnta tjenestesektorer eller reguleringer fra «frys- og skralle-mekanismen», hvor det som vi har sett ovenfor er et ønske om å opprettholde politisk handlingsrom når det gjelder forskjellsbehandlingen. Derved unngås det å binde opp dagens eller fremtidige lover og regler som forskjellsbehandler utenlandske og nasjonale eller lokale tilbydere. Norge har for eksempel i sitt åpningstilbud unntatt sykehustjenester, sosiale velferdstjenester og offentlig utdanning. Det samme gjelder salg av alkohol og tobakk i butikk.

Hvorvidt dette er politisk fornuftig eller ikke, er et annet spørsmål. Det kan for eksempel kanskje være bra for kvaliteten på offentlige tjenester at de settes ut på anbud og utsettes for konkurranse i store internasjonale markeder. I alle tilfeller er dette noe nasjonale og lokale politikere bestemmer, og verken denne avtalen eller store transnasjonale selskaper, slik motstanderne av TISA-avtalen påstår. Internasjonale handels- og investeringsavtaler, enten de er territorielt definert som TTIP-avtalen, eller sektorbasert som TISA, verken fratrukker eller fritar nasjonale og lokale politikere å drive politikk. Det gir dem bare større muligheter til å kunne velge mellom et bredere spekter av tjenesteleverandører.

Konklusjon

Kathrine Kleveland, leder i Nei til EU, har begrunnet sin organisasjons motstand mot TISA-avtalen med at «Da Verdens handelsorganisasjon, WTO, ble for demokratisk, startet de rikeste medlemslandene forhandlinger om frihandelsavtalen TISA». ³² Det er nok ikke mange forskere på internasjonale organisasjoner som ville skrive under på at WTO er en typisk demokratisk organisasjon, ei heller på at det var demokratisk anlagte argumenter som til slutt fikk ministerne fra WTOs medlemsstater til å avbryte Doha-runden i 2011. Derfor er ikke dette noe argument for at regjeringen skal trekke Norge ut av TISA-forhandlingene.

Norske bedrifter og norske arbeidsplasser i en stadig økende privat tjenestesektor, er helt avhengig av forutsigbare og stabile rammebetingelser for eksport av sine tjenester. Dette er det også bred politisk enighet om blant norske partier, unntatt Sp og SV, og på tvers av regjeringskoalisjoner til høyre eller venstre for sentrum i norsk politikk. TISA-forhandlingene er solid forankret i Stortinget, og regjeringen har på best mulig måte forsøkt å drive informasjon om forhandlingene gjennom offentliggjøring av dokumenter og regelmessige informasjonsmøter samt konsultasjoner med representanter for næringslivet, fagbevegelsen og det sivile samfunn.

Når det blir søkt innsyn i dokumenter som gjelder TISA-forhandlingene, følger de berørte departementene offentlighetsloven og vurderer merinnsyn i tråd med § 11: «Når det er høve til å gjere unntak frå innsyn, skal organet likevel vurdere å gi heilt eller delvis innsyn. Organet bør gi innsyn dersom omsynet til offentleg innsyn veg tyngre enn behovet for unntak». Det er likevel ikke mulig å ivareta norske interesser i TISA-forhandlingene på en effektiv måte gjennom å praktisere full åpenhet. Som i andre tilsvarende forhandlinger, er det en forutsetning at TISA-forhandlingene foregår i fortrolighet mellom forhandlingspartnerne. Dette er også et viktig demokratisk prinsipp i internasjonale organisasjoner, som hvis det brytes ville kunne skade norske interesser i denne saken og gi Norge et dårlig omdømme på lang sikt.

Det er mange faktorer som spiller inn når bedrifter velger å etablere seg i andre land eller prøver å eksportere til nye markeder. Det viktigste er at markedene er attraktive når det gjelder salgspotensial, produksjon og rammevilkår. TISA utgjør kun et lite bilde i de helhetsvurderingene bedriftene gjør seg. Men dersom TISA kan bidra til enklere markedsadgang, mindre reguleringer og færre diskriminerende tiltak mot utenlandske bedrifter, vil dette være bra for investeringer, utvikling og vekst på tvers av landegrensene.

Forfatter: Notatet er skrevet av Jan Erik Grindheim, PhD, statsviter i Civita.

Civita er en partipolitisk uavhengig tankesmie som gjennom sitt arbeid skal bidra til økt forståelse og oppslutning om liberale verdier og løsninger. Forfatteren av dette notatet står for alle utredninger, konklusjoner og anbefalinger, og disse analysene deles ikke nødvendigvis av andre ansatte, ledelse, styre eller bidragsytere. Skulle feil eller mangler oppdages, ville vi sette stor pris på tilbakemelding, slik at vi kan rett opp eller justere.

Ta kontakt med forfatteren på janerik@civita.no eller civita@civita.no.

Sluttnoter

- 1 Takk til Harald Andreassen og Marius Doksheim for verdifulle kommentarer.
- 2 Folkeaksjonen mot TISA kaller seg selv «en politisk uavhengig grasrotorganisasjon som jobber for å stoppe den udemokratiske handelsavtalen for tjenester, TISA». Den startet som en facebookaksjon i januar 2015, og ble registrert som en organisasjon i september samme år. Informasjon lastet ned 17.12.2016: <https://www.stop-tisa.org/hvem-er-vi/>.
- 3 Blogginlegg av Camilla Hansen, styremedlem i Folkeaksjonen mot TISA og koordinator i handelsgruppen til Attac Norge, med tittelen «Alternativet til udemokratiske handelsavtaler er mer demokrati, ikke mindre». Postet 25.11.2016, lastet ned 12.12.2016: <http://folkeaksjonenmottisa.blogspot.no>.
- 4 Doha Development Agenda (DDA) – eller Doha-runden, som den er blitt kalt på norsk, er oppkalt etter en ministerkonferanse i WTO som ble holdt i Doha, Qatar, i 2001, hvor det nødvendige grunnlaget og mandatet for en utvidelse av forhandlingene om GATS ble vedtatt. For en gjennomgang av forhandlingssområdene i Doha-runden, se Regjeringen.no 28. november 2012: «WTO: Doha-runden – bakgrunn og oversikt». Lastet ned 13.12.2016: <https://www.regjeringen.no/no/tema/naringsliv/handel/ud---innsikt-artikler/innsikt/wto---doha-runden/wto-doha-runden---bakgrunn-og-oversikt/id448342/>.
- 5 Europakommisjonen 15.02.2013: «Negotiations for a Plurilateral Agreement on Trade in services». Memo. Lastet ned 12.12.2016: http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-13-107_en.htm.
- 6 Se for eksempel «Understanding the WTO: Cross-Cutting and New Issues – Regionalism: friends or rivals?». Lastet ned 20.06.2015: https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/bey1_e.htm.
- 7 OECD (2015): «Introduction to Regional Trade Agreements». Lastet ned 13.06.2015: <http://www.oecd.org/tad/benefitlib/regionaltradeagreements.htm>.
- 8 Se for eksempel Antoni Estevevadeordal, Kati Suominen og Christian Volpe Martincus (2012): «Regional Trade Agreements: Development Challenges and Policy Options». *Inter-American Development Bank*. Paper prepared for the ICTSD-IDB E-15 expert's dialogue on RTAs.
- 9 Fabian Bohnenberger 19. mai 2016: «Mega-regional agreements and global trade governance: Ensuring openness and inclusiveness in an increasingly complex system». *International Centre for Trade and Sustainable Development: Bridges Africa*, Volume 5, Number 4. Lastet ned 12.12.2016: <http://www.ictsd.org/bridges-news/bridges-africa/news/mega-regional-agreements-and-global-trade-governance-ensuring>.
- 10 Hentet fra Regjeringen.no 6.09.2016: «Tisa: Flerstatlig avtale om handel med tjenester». Lastet ned 12.12.2016: https://www.regjeringen.no/no/tema/naringsliv/handel/ud---innsikt-artikler/tisa_nytt/id759908/.
- 11 Tone Skogen 11.10.2016: «Innlegg på frokostseminar om tjenestehandel og TISA-forhandlingene». Oslo: Utenriksdepartementet historisk arkiv.
- 12 Christian Svane Mellbye, Marcus Gjems Theie og Leo Andreas Grünfeld (2016): *Omfang og betydning av handel med tjenester for Norge – med særlig fokus på TISA-avtalen*. Menon-publikasjon nr. 50/2016.
- 13 Nordisk ministerråd (2016): *Services and Goods Exports from the Nordics. Strongholds and profiles of exporting enterprises*. Nordisk ministerråd, s. 29.
- 14 Christian Svane Mellbye, Marcus Gjems Theie og Leo Andreas Grünfeld (2016): *Omfang og betydning av handel med tjenester for Norge – med særlig fokus på TISA-avtalen*. Menon-publikasjon nr. 50/2016.
- 15 Meld. St. 29 (2014-2015): Globalisering og handel – Muligheter og utfordringer for Norge i handelspolitikken. Lastet ned 3.01.2017: <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/meld.-st.-29-20142015/id2413532/>.
- 16 Workman, Garrett (2014): *The Transatlantic Trade and Investment Partnership. Big Opportunities for Small Business*. Atlantic Council Global Business & Economics Program.
- 17 Nordisk ministerråd (2016): *Services and Goods Exports from the Nordics. Strongholds and profiles of exporting enterprises*. Nordisk ministerråd, s. 56.

- 18 Statistisk sentralbyrå 12. oktober 2016: «Landfordelt utenriksregnskap, 2015». Laster ned 12.12.2016: <https://ssb.no/utenriksokonomi/statistikker/urland/aar>.
- 19 Regjeringen.no 21.09.2016: «Spørsmål og svar om Tisa-forhandlingene». Lastet ned 13.12.2016: <https://www.regjeringen.no/no/tema/naringsliv/handel/ud---innsiktsartikler/tidligere-nyhetsbrev/tisa-forhandlinger/id2341665/#omfattes4>.
- 20 Sitert i en artikkel i Klassekampen av Yngvild Gotaas Torvik og Siv Dolmen 28.06.2016. Lastet ned 3.01.2017: <http://www.klassekampen.no/article/20160628/ARTICLE/160629837>.
- 21 Blogginlegg av Odd Tanberg med tittelen «Alternativet til udemokratiske handelsavtaler er mer demokrati, ikke mindre». Postet på Folkeaksjonen mot TISAs hjemmeside 13.11.2016, lastet ned 13.12.2016: <http://folkeaksjonenmottisa.blogspot.no>.
- 22 Regjeringen.no 6. September 2016: «Tisa – norske interesser og posisjoner». Lastet ned 12.12.2016: https://www.regjeringen.no/no/tema/naringsliv/handel/ud---innsiktsartikler/tisa_posisjoner/id2403375/.
- 23 Sitert i en artikkel i Nationen av Eva Aalberg Undheim 20. Januar 2016: «Flere parti set krav til TISA-avtale». Lastet ned 12.12.2016: <http://www.nationen.no/eu/fleire-parti-set-krav-til-tisa-avtale/?share=x4giyAMp5XrIGsh8xRcP74doySSLHb75zHh2dCDqLP5EQKXgyaUdNyalOouCnB1R2CmEjpT2zC9oImEkoeCK4b-sR7k9HqF3zZ8uSMbKRjLMLvPb5hN0M9%2FhgrNf2S20FICOxh6vkJXmAaJ0u0FMXEPAE4mLJB%2Bs5ox%2FntCAWF2A%3D>.
- 24 Innstilling fra utenriks- og forsvarskomiteen om globalisering og handel. Muligheter og utfordringer for Norge i handelspolitikken. Innst. 101 S(2015-2016), 2.12.2015. Lastet ned 12.12.2016: <https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Publikasjoner/Innstillinger/Stortinget/2015-2016/inns-201516-101/?lvl=0>.
- 25 Som sluttnote 16.
- 26 Se for eksempel Gary Clyde Hufbauer og Cahtleen Cimino-Isaacs (2015): «How will TPP and TTIP Change the WTO System?». *Journal of International Economic Law*, Volume 18, Issue 3, pp. 679-696.
- 27 Som sluttnote 3.
- 28 Regjeringen.no 17.03.2015: «Tisa – handel med tjenester: Norske forhandlingsposisjoner». Lastet ned 13.12.2016: https://www.regjeringen.no/no/tema/naringsliv/handel/ud---innsiktsartikler/tisa_posisjon/id2401136/. Det norske åpningstilbudet, som ble lagt frem 15.11.2013, kan i sin helhet lastes ned her: https://www.regjeringen.no/globalassets/upload/ud/vedlegg/handelspolitikk/tisa_131115.pdf.
- 29 Regjeringen.no 17.03.2015: «Tisa – handel med tjenester: Norske forhandlingsposisjoner». Lastet ned 13.12.2016: https://www.regjeringen.no/no/tema/naringsliv/handel/ud---innsiktsartikler/tisa_posisjon/id2401136/.
- 30 Regjeringen.no: Innlegg i Klassekampen 1.04.2016: «Flere misforståelser om Tisa». Lastet ned 13.12.2016: https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/tisa_mer/id2481485/.
- 31 Blogginlegg av Odd Tanberg med tittelen «TISA-avtalen: Open konflikt mellom Europaparlamentet og EU-kommisjonen». Postet på Folkeaksjonen mot TISAs hjemmeside 3.07.2016, lastet ned 13.12.2016: <http://folkeaksjonenmottisa.blogspot.no/2016/07/tisa-avtalen-open-konflikt-mellom.html>.
- 32 Blogginlegg av Kathrine Kleveland på hjemmesiden til Nei til EU 12.06.2015: «Kraftfull TISA-markering». Lastet ned 13.12.2016: http://www.neitileu.no/aktuelt/nytt_fra_nei_til_eu/kraftfull_tisa_markering.